

ДЕМОКРАТІЯ Терміном «Д.» позначають державний лад, що ґрунтується на принципі народовладдя (від грец. *δημος* — народ і *κρατος* — влада), забезпеченого формуванням уряду шляхом виборів та відповідальності уряду перед народом. Щоб таке врядування було можливим, законом мають бути забезпечені відповідні права громадян — передусім виборче право та свобода слова. Очевидно, що визначення Д. як «влади народу» є явно недостатнім, а то й хибним, якщо не зауважити, у який спосіб народ здійснює самоврядування (адже він із власної волі може вибирати недемократ. спосіб держ. врядування). Для розуміння Д. необхідно відповісти на два засадничі питання: що позначають словом «народ» та у який спосіб народ здійснює самоврядування. Щоб народ був колектив. суб'єктом держ. влади, він повинен являти собою деяке сусп. утворення, локалізоване у просторі, члени якого усвідомлюють свою належність до цього колектив. цілого та мислять себе такими, що формують установи держ. влади. Індивідів з такою свідомістю і таким статусом стали називати громадянами (на противагу підданам у монархіях чи диктатурах). Певні початки Д. можна виявити ще в архаїч. суспільствах (напр., вибори племен. вождів). Однак прообразом новочас. зх. Д. стали Афіни у 5 ст. до н. е. Словом «народ» тоді позначали ту частину дорослого населення міста-держави (поліса), яка мала право брати безпосередню участь у нар. зборах з метою обговорення питань, які стосувалися життя міста-держави. Такого права були позбавлені раби, жінки та люди, які у будь-якому поколінні переселилися у місто-державу. Осн. проблема Д., яка знайшла висвітлення у політ. філософії Платона і Аристотеля, полягає у тому, як поєднати право більшості народу вирішувати держ. справи з забезпеченням важливої ролі в держ. врядуванні освіченої меншості. Крит. ставлення до Д. у Платона і Аристотеля пояснюється тим, що при необмеженій владі більшості освічена частина полісу (переважно аристократи) не могла мати вирішаль. впливу, що неминуче призводило до несправедливості, влади натовпу (охлократії). Для Платона таку несправедливість символізував суд над Сократом. Аристотель вважав, що кращою формою правління є не Д., а змішана форма правління, яку він позначав терміном «політія».

Становлення зх. модер. Д. припадає на 19 ст., у 20 ст. процес демократизації, рухаючись з відступами, охопив багато країн, що збільшило різноманітність форм демократ. врядування. До розуміння Д. як безпосеред. участі громадян у розв'язанні спіл. справ (а це вимагало, щоб територія держави була невеликою) схилявся ще Ж.-Ж. Руссо. Однак великі територ. роз-

міри новочас. держав зробили неможливою безпосередню участь громадян в обговоренні держ. справ: «голосом народу» став голос вибраних народом представників. Така Д. була названа представницькою. Водночас виборче право у 19–20 ст. розширювали шляхом зняття обмежень за ознакою майнового стану, освіти, етніч. належності, релігії, раси, статі. Але це надало більшої ваги питанню, що таке той народ, який, за визначенням, є носієм (сувереном) держ. влади. На це питання у 19–20 ст. давали різні відповіді. Народ — більшість дорослого населення, яке проживає в межах держави (або принаймні ті, що мають статус громадян); нація; безпосередні виробники матеріал. цінностей (робітники і селяни); дорослі представники усіх груп даного суспільства, інтереси яких мають бути в той чи ін. спосіб представлені в держ. установах. Розуміння Д. як волі більшості одержало назву мажоритаризму. Хибність такого розуміння полягає в тому, що Д. як влада більшості безпосередньо не передбачає впливу на держ. врядування також меншостей. Цьому протистоїть протилежне розуміння Д., яке обумовлює створення механізмів, що забезпечують можливості впливу меншості на прийняття політ. рішень (зокрема права опозицій. фракцій у парламенті). Цим зумовлена критика утилітарист. варіанта мажоритаризму (якомога вищий ступінь добра для якомога більшої кількості людей). Розуміння народу як нації стало наслідком того, що становлення демократ. держав у Європі поєднувалося з формуванням нац. держав. Навіть коли розуміти націю як політ. спільноту (державо-нація, політ. нація), то постає питання, що є основою єднання громадян і до якої міри ефективність демократ. урядування залежить від ступеня такого єднання. У багатонац. державах (складаються з кількох етніч. націй) кожна з етніч. націй може претендувати на своє право здійснювати самоврядування, що призводить до розпаду таких держав. Але навіть у державах, що не належать до типово багатонаціональних, знач. контраст між багатими і бідними, наявність расових, етніч., мовних та реліг. відмінностей може стати серйоз. перешкодою до досягнення громадян. єдності. Оскільки формування новочас. Д. відбувалося водночас зі становленням капіталізму, наявність двох соц. верств (власників засобів виробництва і найманих робітників) дало підставу твердити про радикал. поділ нації на «дві нації» та спонукало до критики Д. як формальної чи «фасадної», яка лише прикриває фактичне домінування капіталістів. Ця критика опинилася у центрі уваги представників різних варіантів *соціалізму*. У радикал. формі, як це маємо в марксизмі, говорили про фіктивність нац. солідарності, а натомість висували гасло солідарності

найманих робітників. Прихильники сучас. концепцій Д. визнають, що велика різниця в добробуті між окремими соц. верствами не сприяє ефективності демократ. урядування. Відтак основою Д. є широкий прошарок серед. класу (серед. та дріб. власників), без чого Д. справді легко стає прикриттям влади багатії меншості. Що стосується ін. відмінностей всередині «народу» (расових, етніч., реліг., мовних тощо), то заг. принцип рівності громадян. прав та принцип толерантності у ставленні до цих відмінностей є лише певною передумовою досягнення мінімально необхід. єдності: звідси наголос на почутті патріотизму як основи громадян. солідарності. Дж.-С. Мілля звернув увагу на роль мовних відмінностей як перешкоди для досягнення мін. громадян. єдності — важливої передумови ефектив. представн. урядування. Демократ. політ. системи стали предметом аналізу й позитив., скептич., негат. оцінок.

Традиц. європ. політ. теорії та відповідні політ. ідеології поділяють на демократичні та антидемократичні. Демократ. політ. концепції містять як деякі спіл. елементи, так і суттєві розбіжності у розумінні Д. Термін «Д.» позначає низку політ. концепцій та ідеологій. Якщо говорити про засадничі поняття-цінності Д., то їхнє джерело — у філософії Просвітництва: Франц. революція наголосила на таких цінностях, як свобода, рівність, братерство (солідарність). Свобода у вигляді прав людини і сьогодні є найважливішою ознакою Д. Значно складнішим виявилось поняття «рівність», значення якого з'ясовують у контексті поняття «справедливість». У сучас. політ. мисленні поняття «рівність» поєднує у собі такі аспекти: а) рівність у засадничих правах (відповідно рівність перед законом); б) рівність можливостей реалізувати свої здібності (і відповідно одержувати належну винагороду за результатами праці); в) розподільну рівність. У сучас. концепціях Д. не приймають крайніх форм розподіл. рівності (як, напр., у комунізмі). На противагу загалом оптиміст. оцінці представн. Д. у ліберал. політ. думці, консервативна політ. філософія наголошувала на вадах індивідуаліст., утилітарист. та просвітн.-конструктивіст. розуміння Д. (див. [Консерватизм](#)). Різко негат. оцінка Д. властива для соц. філософії *марксизму*, представники якої вважали Д. лише прикриттям політ. і екон. панування буржуазії. Негативно оцінювали представн. Д. також прихильники [анархізму](#), оскільки вважали, що за фасадом Д. приховане всевладдя бюрократ. централізму. Скептична оцінка представн. Д. (як влади народу) розвинута в елітар. концепціях (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс): прихильники цих концепцій стверджують, що вибір представників народу контролює еліта або еліти (політ., військ., екон., культурна). Речники елітар. концепцій вважають, що інакше і бути не може, бо, зрештою, організовувати народ для політ. дій здатні окремі особи та групи осіб (за фасадом модер. Д. прихована влада окремих еліт).

Від серед. 19 ст. на Заході почав установлюватися

сучас. тип Д., визначений як «організац. плюралізм», одним із джерел якого є ідеол. плюралізм — вільне змагання різних політ. ідеологій. Суть організац. плюралізму полягає у фактич. існуванні та узаконенні політ. та ін. автоном. організацій, асоціацій, які є незалежними від держави. До таких організацій (політ. партій, лобіст. груп та ін. груп тиску) належать також центри політ. аналізу та політ. інформації, профспілки, недерж. освітні, культурні, гуманітарні та ін. організації. Той факт, що інститут представн. Д. різко зменшив кількість громадян, здатних брати безпосередню участь у виробленні та прийнятті політ. рішень, спонукав до появи ідей та відповід. практик, відомих під назвою «Д. участі» (*participatory democracy*). Ці практики спрямовані на те, щоб якомога більше рішень, зокрема політ., приймалося не централізовано (на верх. щаблях держ. влади), а на рівні місц. та ін. організацій; вони включають також проведення опитувань, референдумів. До практик «прямої Д.» відносять ненасильницькі «прямі дії» (мітинги, страйки, блокування установ та вулич. руху, вияви громадян. непокорності тощо). Одним із напрямів поглиблення Д. деякі політ. філософи вважають поширення Д. на екон. сферу. Щоб діяти успішно, демократ. політ. система потребує існування екон. та соц. передумов та відповід. рівня заг. і політ. культури. Д. здатна виявляти свої переваги за відповід. рівня заг. культури суспільства, відносно високого рівня добробуту та наявності розвинутого серед. класу. Вона передбачає високий рівень здатності людей до самоконтролю, виконання громадян. обов'язків, розумне поєднання індивід. та групових інтересів з дбанням про інтереси ін. людей та сусп. верств (спіл. добробуту). Цими якостями повинна володіти передусім політ. еліта суспільства. У протилеж. випадку Д. зближується з бюрократ. централізацією (авторитар. режими) чи диктатурою, вірогідність чого зростає в міру того, як Д. стає синонімом безвладдя й хаосу. Чим менше люди здатні до самоконтролю та контролю за вибраною владою, тим більшої ваги набуває зовн. контроль над поведінкою людей — фундам. закон сусп. життя: міра свободи в сучас. суспільствах залежить від того, наскільки самі люди шанують морал. та правові цінності. Чим більше у масовій свідомості поширений морал. та правовий нігілізм, тим більше люди від страху перед хаосом та влас. безпомічністю здатні жертвувати демократ. способами упр. на користь авторитарних.

Сучасна Україна є демократ. державою. Разом з тим сучасна укр. Д. має серйозні вади, найглибшою причиною яких є стан масової свідомості, успадкований від комуніст. минулого. Звичка громадян. пасивності, невіри у те, що стан справ у державі передусім залежить від них самих, успадковані стереотипи правового та нац. нігілізму стали осн. перешкодами на шляху становлення представн. Д. в Україні. Це дозволило колиш. комуніст. номенклатурі зберегти

впливові позиції в екон. та владних структурах, щоб у поєднанні з новоутвореною «великою буржуазією» сформувати авторитар. олігархіч. режим у період президентства Л. Кучми. Ослабленість нац. свідомості як найважливішої передумови нац. єдності дозволила успішно застосувати політику «поділяй і володарюй». Хоча події, названі «Помаранч. революцією», є важливим кроком у напрямку долання негат. явищ олігархіч. режиму, однак самі собою ці події (хоча б через їх короткочасність) ще не означають тих глибин. змін у масовій ментальності, які потрібні для зрілих форм Д. Питання масової політ. і правової культури є ключовим для утвердження якісного рівня Д. у сучас. Україні.

Рекомендована література

1. J. Habermas. Strukturwandel der Öffentlichkeit. Neuwied, 1962;
2. J. F. Zimmerman. Participatory Democracy: Populism Revived. New York, 1986;
3. G. Sartori. The Theory of Democracy Revisited. Chatham, 1987;
4. D. Held. Democracy and global Order. Stanford, 1995;
5. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность / Пер. с нем. Москва, 1995;
6. A. Sen. Democracy as a Universal Value // J. Democracy. 1999. Т. 10, № 3;
7. T. Ball, R. Dagger. Political Ideologies and the Democratic Ideal. New York, 2002;
8. Даль Р. А. Демократія та її критика / Пер. з англ. Х., 2002;
9. A. Gutmann. Identity in Democracy. Princeton; Oxford, 2003;
10. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії. К., 2004;
11. Визначення і вимірювання демократії. Л., 2005;
12. Демократія: Антологія. К., 2005;
13. Гоше М. Демократія проти себе самої / Пер. з франц. К., 2006;
14. Гюфе О. Демократія в епоху глобалізації / Пер. з нім. К., 2007.

В. С. Лісовий

Бібліографічний опис:

Демократія / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-21478>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України (докладніше).